

Slušanje djece razvedenih: Nova saznanja koja se razlikuju od Wallerstein, Lewis i Blakeslee*

William V. Fabricius**

Dajem pregled novih saznanja (a) o tomu kako studenti koledža gledaju na svoju organizaciju života nakon razvoda roditelja, (b) o njihovim odnosima s roditeljima ovisno o organizaciji života, (c) o njihovoj prilagodbi ovisno o preseljenju roditelja i (d) o visini financijske potpore koju dobijaju tijekom studiranja. Studenti su odobrivali organizaciju života koja im je omogućavala podjednako vrijeme s očevima, kad su imali takvu organizaciju života i kad su roditelji podržavali provođenje vremena s drugim roditeljem imali su bolje ishode, iskusili su neslaganje između majki i očeva u vezi s organizacijom života i dali dokaze o trajnoj predanosti očeva djeci tijekom njihove rane odrasle dobi. Ova su saznanja dosljedno suprotna nedavnim preporukama Judith Wallerstein koje su utjecale na javne politike.

Unatoč mnogim istraživanjima o posljedicama razvoda na djecu, s dječjeg stajališta mnogi aspekti razvoda ostaju relativno neistraženi. To uključuje želje o organizaciji života nakon razvoda, percepcije ponašanja roditelja koje ih mogu dovesti u opasnost otuđivanja od drugog roditelja, stajališta o tomu što razvod čini dobrim ili lošim i odluke o tomu kako bi se oni nosili s razvodom u koji su uključena djeca. Nije vjerojatno da su mnogi roditelji čuli mišljenje svoje djece o ovim problemima. Također nije vjerojatno da su kreatori politika svjesni stajališta djece. U istraživanju o kojem ovdje raspravljamo, moji kolege i ja proučavali smo stajališta djece ispitujući mlade odrasle osobe koje su odrastale u razvedenim obiteljima. Prednost proučavanja mladih odraslih dvostruka je: njihova su stajališta formirana na temelju iskustava iz djetinjstva i, budući da su spremni zasnovati vlastite obitelji, njihova će stajališta vjerojatno odrediti ne samo njihove buduće roditeljske odluke ako bi se razveli, već i njihova stajališta u javnim raspravama o politici razvoda u ovoj zemlji.

Uzorak i teorijski temelji

Naši su kazivači bili studenti koledža. Oni su praktičan primjer i postoji vjerojatnost da studenti iz razvedenih obitelji predstavljaju odabrani uzorak razvedenih obitelji. Iako je važno proširiti ovo istraživanje tako da se uključe i ispitanici izvan koledža, vrijedno je spomenuti tri čimbenika koji govore u prilog ovim studentima. Prvo, nismo opazili dokaze da studenti iz razvedenih obitelji predstavljaju "nekoliko odabranih" koji su izbjegli loše posljedice razvoda roditelja. Postotak studenata iz razvedenih obitelji u našim uzorcima tijekom posljednjih nekoliko godina (u rasponu od 28% do 31%) odgovara procjenama o postotku djece razvedenih roditelja u populaciji (približno 30%; npr., Bumpass & Sweet, 1989.; Furstenberg & Cherlin, 1991.) Također smo ohrabreni rezultatima dvaju nedavnih istraživanja: (a) meta-analiza posljedica samostalne naspram zajedničke skrbi na dječju prilagodbu (Bauserman, 2002.)

* Dijelovi ovog istraživanja predstavljeni su 2000. i 2002. g. na Konferencija Udruženja obiteljskih sudova i sudova za mirenje. Posebno zahvaljujem predanim studentima preddiplomskih studija koji su pomagali u projektu: Domenica Nersita, Jeff Hall, Kindra Deneau, Kristin Turner i Meena Choi.

** Odjel za psihologiju, Arizona State University, Box 871104, Tempe, AZ 85287-1104 (William.Fabricius@asu.edu).

Ključne riječi: *privrženost, uzdržavanje djeteta, skrb, razvod, otac, preseljenje*

pokazala je da nema razlike u rezultatima bez obzira na prigodnost uzorka, (uključujući i koledž); i (b) studija o tuzi koju osjećaju mladi odrasli ljudi zbog razvoda roditelja (Laumann-Billings & Emery, 2000.) pronašla je malo razlika između studenata elitnog sveučilišta i odraslih koji pripadaju slojevima s niskim primanjima.

Drugo, neki studenti izvještavaju o vrlo negativnim iskustvima povezanim s razvodom roditelja, a drugi govore o daleko pozitivnijim iskustvima. To nam dopušta istraživanje procesa koji mogu voditi k pozitivnim naspram negativnim iskustvima. Ovi procesi ne bi trebali biti različiti čak i kad je uzorak na određen način odabran i kad sudionici funkcioniraju na višoj od uobičajene razine.

Treće, studenti koledža predstavljaju značajni udio u populaciji mladih ljudi. Na primjer, sveučilište na kojem smo provodili istraživanje prihvaća otprilike 25% najuspješnijih maturanata državnih srednjih škola (*Arizona State University Viewbook*, 2003.–2004.). Tako je neposredna praktična primjena naših rezultata u činjenici da ih možemo podijeliti s roditeljima koji se upravo razvode i koji će vjerojatno poslati svoju djecu na koledž, jer ti rezultati pokazuju što bi njihova djeca godinama kasnije mogla misliti i osjećati o tome kako su njihovi roditelji odradili svoj razvod.

Teorija privrženosti daje ovom istraživanju teorijsku osnovu. Centalni konstrukt u teoriji privrženosti kako je prvotno formulirana (Bowlby, 1969.) i kasnije tumačena (npr., Sroufe & Waters, 1977.), jest da povijest dostupnosti i osjetljivosti roditelja za potrebe djece pridonosi sigurnosti dječje emocionalne povezanosti s roditeljem i razvoju zdrave neovisnosti djeteta. Povijest nedostupnosti i neosjetljivosti pridonosi djetetovu osjećaju nesigurnosti u odnosu, percepciji roditeljskog odbacivanja i sržbi prema roditelju. Time teorija privrženosti pruža objašnjenje zašto su i kvantiteta i kvaliteta vremena provedenog zajedno, jednako važni za odnos roditelj–dijete.

Nakon razvoda, dostupnost roditelja ograničena je organizacijom djetetova života. Teorija privrženosti dopušta nam određena predviđanja koja se odnose na djetetov način života, uključujući (a) djeca bi, povezano s privrženošću roditeljima, trebala biti zabrinuta u vezi s organizacijom života nakon razvoda roditelja i (b) količina vremena koju mogu provoditi sa svojim roditeljima, a koju im organizacija njihova života pruža, trebala bi utjecati na emocionalnu sigurnost njihova odnosa s roditeljima. Time teorija privrženosti pruža okvir za razumjevanje interpersonalnih značenja i osjećaja koji će vjerojatno postati dijelom stajališta djece o organizaciji života nakon razvoda roditelja.

S napredovanjem našeg rada naša su saznanja dolazila u sve veću suprotnost s prevladavajućim stavovima. Ona su najdosljednije moguće suprotna nedavnim nalazima i službenim preporukama Judith Wallerstein. Dok smo mi prikupljali podatke, Wallerstein je objavila zaključke o svojoj 25-godišnjoj studiji djece razvedenih roditelja koja je nastavak njenog početnog izvješća (Wallerstein & Lewis, 1998.), nakon kojeg je slijedila knjiga (Wallerstein, Lewis, & Blakeslee, 2000.). Wallerstein i Lewis su za svoj znanstveni članak dobili blagonakloni osvrt Kanadskog Vrhovnog Suda (L'Heureux-Dube, 1998.) prije svega zbog implikacija na politiku posjeta i financijske potpore tijekom studija. Wallerstein je poslala pismo prijatelja suda (1995.; kasnije je objavljeno kao Wallerstein & Tanke, 1996.) u jednom slučaju u saveznoj državi California (In re Marriage of Burgess, 1996.) koje se odnosilo na pravo roditelja skrbnika na preseljenje s djetetom. Njezino je pismo utjecalo na odluku suda koja dopušta preseljenje i njeni su argumenti nastavili utjecati na slične odluke (npr., *Baures v. Lewis*, 2001.). Richards (1999.) je analizirao odluke suda na nacionalnoj razini i zaključio da se "snažan i uvjerljiv glas" Wallerstein smatra zaslužnim za "preokretanje nacionalnog trenda u slučajevima preseljenja" (str. 259–260).

Donedavna je razmjerno mala, longitudinalna studija Wallerstein (60 obitelji, 131 dijete) bila pojedinačno najveća zbirka podataka o dječjim stajalištima prema razvodu. Njeni se nedavni zaključci zasnivaju na razgovorima s djecom koja su sada mladi odrasli, od kojih je 57% postiglo zvanje prvostupnika ili diplomca (Wallerstein i sur., 2000.), tako da nam omogućavaju važnu usporedbu s našim saznanjima. Ovaj sam rad organizirao oko četiri pitanja u kojima se naša saznanja razilaze sa stajalištima Wallerstein i njenih kolega. To su (a) organizacija života djece, (b) odnosi roditelj–dijete nakon razvoda, (c) relativni iznosi financijske potpore koju razvedene majke i očevi daju djeci i (d) preseljenje roditelja nakon razvoda.

Organizacija života

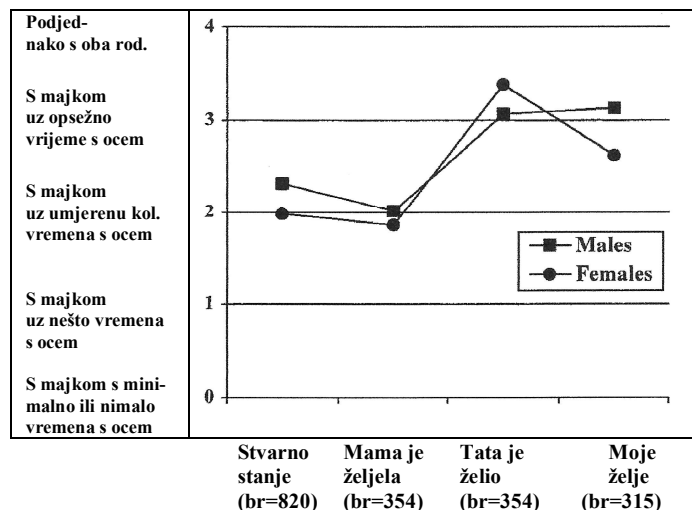
Saznanja Wallerstein i Lewis o stajalištima odrasle djece razvedenih roditelja prema viđanju roditelja sažeti su ovako:

Zašto smo kaznili ove mlade ljude insistirajući da provode praznike s roditeljem da bi roditeljski kalendari bili izbalansirani? Definitivno je snažna poruka ta da su mladi ljudi u ovoj studiji, koji su po nalogu suda posjećivali roditelja prema kruto utvrđenom rasporedu, nakon što su dostigli odraslu dob, odbili dalje kontakte (p. 382).

Wallerstein i Lewis dokumentiraju srdžbu i nezadovoljstvo koji su pratili kruto primijenjene rasporede posjeta. Iako Wallerstein i Lewis to eksplicitno ne navode, čitatelji mogu lako steći dojam da će, osobito tijekom odrastanja, djeca željeti manje posjeta zato što im je potrebno da ih mogu izbjeći kad su im u koliziji s ostalim važnim aktivnostima. Wallerstein i Lewis podržavaju taj dojam i zasigurno ne izvještavaju o tome da djeca žele provoditi više vremena s očevima. Međutim, zaključci Fabricijusa i Halla (2000.) pokazuju da bi bilo krivo zaključiti da djeca općenito ne žele provoditi više vremena s očevima nego što ga tipično imaju nakon razvoda.

Fabricius i Hall (2000.) uključili su studente s uvodnih predavanja psihologije na Državnom sveučilištu Arizona u

semestrima između jeseni 1996. i proljeća 1999. Svi studenti koji su bili nazočni jednog dana tijekom semestra, bili su

Vrsta izvješća

Slika 1. Srednje vrijednosti stvarnih i željenih organizacija života prema izvješću studenata

ispitani. Istraživanje je sponzorirao Odjel za psihologiju, a dijelovi istraživanja bili su posvećeni temi ovoga rada. Ispitali smo 344 muškaraca i 485 žena (što odražava omjer muškaraca i žena koji su studirali psihologiju) koji su rekli da su im roditelji razvedeni. Studenti su odgovorili na pitanja o (a) stvarnoj organizaciji svog života u periodu od razvoda roditelja do sada, (b) organizaciji života koju su željeli i (c) što su mislili da je svaki od njihovih roditelja želio (za pitanja i skale odgovora vidi Dodatak).

Srednje vrijednosti odgovora studenata o stvarnoj i željenoj organizaciji života navedene su na Slici 1. U kasnijem smo istraživanju za stvarnu organizaciju života definirali da *minimalno ili nimalo vremena s tatom* predstavlja otprilike 1 dan mjesečno, *nešto vremena* = 4 dana, *umjereno vremena* = 7 dana, *puno vremena* = 10 dana, i *podjednako vremena* = 13 dana. Slika 1. pokazuje da su muškarci izvjestili o značajno, ali neznatno, više vremena s tatom nego žene. Iako je ukupan prosječni iznos vremena s tatom bio najbliže kategoriji *Viđao/la sam tatu umjereno vremena* (7dana), stvarno je 48% studenata izvjestilo da su vidali svoje očeve ili *minimalno vremena ili nimalo* (1 dan) ili *nešto vremena* (4 dana).

Ova su izvješća o kontaktima s ocem usporediva s onima iz prethodnih istraživanja, iako usporedbu istraživanja kompliciraju razlike u dobi djece, broju godina proteklih od razvoda, godina u kojoj je nastupio razvod i vremenski okvir koji se istražuje. Primjerice, naši sudionici, koji su bili prosječno stari 19 godina, izvjestili su da je razvod nastupio u prosjeku prije 11 godina, ili između 1985. i 1987. Seltzer (1991.) je koristio Nacionalnu studiju obitelji i kućanstava iz 1987.-1988. u kojoj su se razvodi koji su nastupili između 1985. i 1987., dogodili 2 ili 3 godine prije 1987.-1988. i mogli su uključivati djecu između jedne i sedamnaest godina starosti. Selzer je utvrdio da je 43% te djece vidalo svoje očeve *bar jednom tjedno* tijekom prethodne godine, dok je 73% naših studenata izvjestilo da su vidali svoje očeve barem

nešto vremena (4 dana mjesečno) tijekom cjelokupnog vremena od razvoda. Dodatni problem je da je Seltzer, kao i većina njegovih prethodnika, koristio izvješća majki. Kad su pitani i očevi i majke (e.g., Ahrons, 1983; Braver & O'Connell, 1998.), majke su izvjestile o manje kontakata djece s očevima nego očevi. Najbolja usporedba s našim saznanjima je s radom Braver i O'Connell, koji su proučavali reprezentativni uzorak obitelji koje su dale zahtjev za razvod 1986. u Phoenixu. Oni su pronašli da 3 godine kasnije, kad su djeca bila prosječno 9 godina stara, 47% majki i 60% očeva izvješćuje da su djeca tijekom prethodnog mjeseca viđala svoje očeve koji nemaju skrb barem jednom tjedno. Među našim studentima čiji očevi nisu imali skrb (tj. studenti koji nisu živjeli sa svojim očevima *jednako vremena* ili više), 66% je izvjestilo da su se viđali s očevima barem *nešto vremena* (4 dana mjesečno) tijekom cjelokupnog vremena od razvoda.

Slika 1. pokazuje da su studenti izvjestili da njihove majke nisu željele da oni provode više vremena s očevima. Ne postoji značajna razlika po spolu studenata, između onoga što su studenti imali i onoga što su primijetili da su njihove majke željele za njih. Međutim, i žene i muškarci svjesni su da su njihovi očevi željeli značajno i bitno više vremena provoditi s njima nego što su ga imali i više vremena nego što su to njihove majke željele. U prosjeku, studenti su mislili da su ih očevi željeli vidati *puno vremena*, i 44% studenata je izvijestilo da su očevi željeli *podjednako vremena* ili više. Zato su vjerovali da je približno polovica njihovih očeva željela imati podjednak ili veći udio u dnevnim obvezama oko djece. Čak i oni koji su očeve viđali *minimalno ili nimalo vremena, nešto vremena i umjereno vremena* (63%, 78% i 78%) izvjestili su da su ih očevi željeli više vidati. Vrijedno je imati na umu da to nisu bila dječja izvješća dobivena u vrijeme rane faze maštom ispunjenih pokušaja da se nose s odsustvom očeva, već izvješća odraslih studenata s koledža koji su prema riječima Wallerstein i Lewis "formulirali i reformulirali svoje prosudbe o svakom roditelju na temelju vlastitih promatranja tijekom godina odrastanja" (str. 377). Naši rezultati potvrđuju rezultate do kojih je došao Kruk (1994.), koji je utvrdio da je 79% očeva koji nisu imali skrb željelo da njihova djeca žive s njima barem polovicu vremena, što je značajno više nego što su zaista živjela s njima.

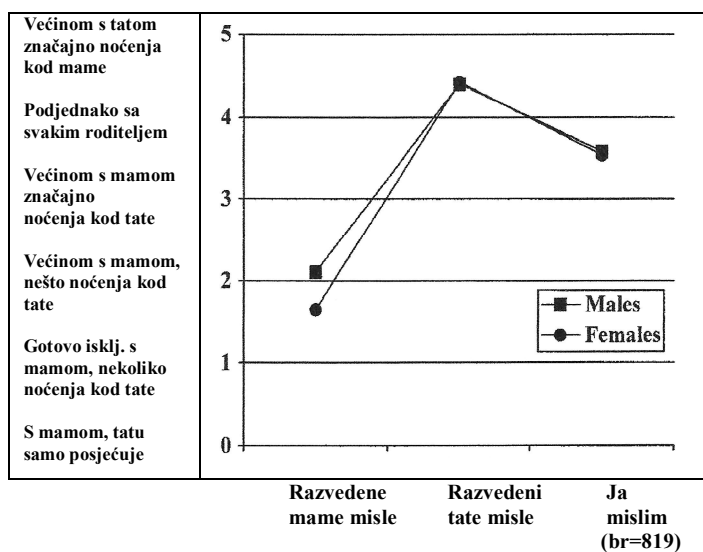
Na koncu, kao što Slika 1. ilustrira, i muškarci i žene studenti također su željeli značajno više vremena s očevima nego što su ga imali i više nego što su mislili da su njihove majke željele. Dok ih 48% izvješćuje da su očeve viđali *minimalno ili nimalo*, ili *nešto vremena*, dramatična je suprotnost da ih je 48% željelo (44% žena i 50% muškaraca) vidati očeve *puno vremena* ili *podjednako vremena*. Od onih koji su viđali očeve *minimalno ili nimalo vremena, nešto vremena i umjereno vremena*, 51%, 53% i 56% žena i 61%, 70% i 57% muškaraca željelo je očeve vidati češće. Manje od 10% u svakoj kategoriji željelo ih je vidati manje. Muškarci su željeli značajno više vremena provoditi s očevima nego žene. Zanimljivo je da su žene smatrale da su ih očevi željeli značajno više vidati nego što su one to željele.

Ova saznanja naglašavaju dvije stvari. Prvo, ova odrasla djeca razvedenih nisu osjećala da su posjeti bili neprovedivi; naprotiv, ono što su željeli bila je podijeljena roditeljska skrb. Drugo, studenti su uočavali značajno nesuglasje među roditeljima oko organizacije života. Zapravo, samo 32%

studenata izvijestilo je da su oba roditelja željela podjednaku organizaciju života za dijete.

Drugi način da se istraže preferencije studenata u vezi s organizacijom života je da ih upitamo što oni vjeruju da je najbolje za djecu. Možemo istražiti nesuglasje koje su uočili među roditeljima na način da ih upitamo što misle da su razvedene majke i očevi općenito mislili da je najbolje (za ova pitanja vidi Dodatak).

Kad smo pitali što misle da su njihove razvedene majke i očevi smatrali najboljim, specificirali smo scenarij s optimalnim uvjetima za zajedničku skrb (tj. oba roditelja su 'dobri roditelji i žive relativno blizu'). Slika 2. pokazuje da i u takvom optimalnom scenariju studenti misle da je *norma* da razvedene majke misle da je najbolja organizacija *nekoliko noći provedenih kod tate*, ali je i *norma* da razvedeni očevi misle da je najbolja organizacija *jednaka količina vremena s oba roditelja*.

Vrsta izvješća

Slika 2. Srednje vrijednosti mišljenja o najboljoj organizaciji života, prema izvješćima studenata.

Sami su studenti smatrali da je *podjednaka količina vremena s oba roditelja* najbolja za djecu, a isto su takvo mišljenje pripisivali očevima. Koncenzus oko ovoga pitanja bio je impresivan. Cijelih 70% muškaraca i žena odabralo je *podjednaku količinu vremena*. Većina od preostalih 30% odabrala je *značajan broj noći provedenih kod tate*. Isto pitanje postavili smo studentima iz cjelovitih obitelji (nije prikazano na Slici 2.) i oni su također, slično konzistentno, smatrali da je *podjednaka količina vremena s oba roditelja* najbolja za djecu. Upada u oči da, unatoč tomu što su studenti uočili veliko neslaganje među spolovima u generaciji svojih roditelja po pitanju najbolje organizacije života, nismo našli dokaze o takvom neslaganju među studentima.

Mišljenje studenata, da je podjednaka količina vremena s oba roditelja najbolja, nije nerealistična želja naivnih mladih ljudi koji nemaju iskustva o dijeljenju vremena između dva doma tipa 'trava je zelenija u tuđem dvorištu'. Analizirali smo odgovore 80 studenata (od 819) koji su živjeli podjednako vremena s oba roditelja, i 93% je smatralo da je takva organizacija bila najbolja. Wallerstein i Lewis

opisali su (1998.) samo jednu odraslu mladu osobu koja je približno podjednako vremena živjela s oba roditelja. Od nje se

...očekivalo... da provede 5 dana u majčinom domu svaki tjedan i 2 dana u očevom... Ona je kasnije izvjestila, "To sam mrzila. Mislim da nije dobro za djecu da provedu tjedan na jednom mjestu, a zatim da s drugim roditeljem preko vikenda odu na drugo mjesto". (str. 377)

Među našim studentima ovo stajalište očito nije bilo prisutno u bilo kakvoj značajnoj mjeri.

Tijekom 5 semestara provedbe ovog istraživanja, na nekoliko smo načina provjerili hoće li studenti možda promijeniti mišljenje o tome da je *podjednako vremena* najbolje. Ponekad smo im dali standardno formulirana pitanja, a drugi puta smo pitanja preformulirali tražeći od ispitanika da specificiraju optimalne uvjete za zajedničku skrb. Mijenjali smo mjesta pitanjima u upitniku. Unatoč ovim varijacijama, nikad nismo primijetili bilo kakva odstupanja u mišljenju studenata iz razvedenih, ni iz cjelovitih obitelji o tomu što je najbolje za djecu.

Konstruirali smo i nova pitanja (specificiranjem optimalnih uvjeta za podijeljenu roditeljsku skrb) kojima smo pitali studente iz razvedenih obitelji koliko bi dana i noći u tatinj kući, u periodu od dva tjedna, bilo najbolje za djecu, u pet dobnih skupina od 0 do 18 godina (vidi Dodatak). U prosjeku, studenti vjeruju da je za djecu od 3 godine i stariju najbolja organizacija, 6 dana i noći od 14, a većina studenata je odabrala ili *6 dana i noći* ili *7 dana i noći* kao najbolje. Čak i za novorođenčad i bebe (uzrast od 0 – 2 godine), studenti vjeruju da je prosječno *5 dana i noći* od 14 najbolje. Zato s izvjesnom sigurnošću možemo reći da je za djecu nakon razvoda najbolje da provode podjednako ili približno podjednako vremena s oba roditelja.

Nedavna meta-analiza objavljenih i neobjavljenih istraživanja o skrbi nad djecom nakon razvoda zaključila je da su djeca koja su u zajedničkoj skrbi bolje prilagođena od one koja su u samostalnoj skrbi. (Bauserman, 2002.). Ovo se dokazalo pri različitim mjerenjima, uključujući opću prilagodbu, obiteljske odnose, samopouzdanje, emocionalnu i prilagodbu ponašanja te specifičnu prilagodbu na razvod. Bolja prilagodba jednako je prisutna u istraživanjima koja su u meta-analizi klasificirana kao zajednička fizička i zajednička pravna skrb. Međutim, potonja klasifikacija uključila je i istraživanja koja su kombinirala oba tipa skrbi, ili kad je skrb bila nedefinirana. Osim toga, Bauserman je upozorio, "važno je napomenuti da su djeca u zajedničkoj pravnoj skrbi u pravilu također provodila i značajnu količinu vremena s ocem" (str. 98.), pa studije klasificirane kao zajednička pravna skrb mogu označavati da je ista povezana sa zajedničkom fizičkom skrbi. Zato se, temeljem naših utemeljenih spoznaja o ishodima do danas, mišljenja studenata da je za djecu najbolje da provode podjednako vremena s oba roditelja, čine opravdanima.

U sažetku se naglašavaju dva najvažnija zaključka. Prvo, studenti su općenito željeli živjeti više vremena s očevima i većina je vjerovala da je *provođenje podjednakog vremena s oba roditelja* najbolje za djecu. Ovo ukazuje na to da mladi odrasli ljudi cijene očuvanje dostupnosti oba roditelja nakon razvoda, što je konzistentno s važnošću roditeljske dostupnosti za emocionalnu sigurnost u teoriji privrženosti.

Drugo, studenti su uočili značajno neslaganje svojih roditelja oko organizacije života djeteta. Štoviše, vjerovali su da razvedeni očevi u pravilu podržavaju *podjednako vrijeme s oba roditelja*, a razvedene majke smatraju da je za njihovu djecu najbolje da provedu *nekoliko noći* s očevima, čak i u slučajevima gdje dva dobra roditelja žive relativno blizu. To pretpostavlja da mladi odrasli ljudi smatraju da ne mogu računati na podršku majki u svojim željama o tomu kako će živjeti nakon razvoda i da majčine želje doživljavaju kao prijetnju očevoj dostupnosti. Na to se pitanje vraćam u nastavku ovoga rada.

Odnosi roditelj-dijete

Zaključci Wallerstein i Lewis koji se odnose na odnos otac-dijete, sažeti su kako slijedi:

Pravni sustav pretpostavlja da će, kad majka ne ometa i kad otac ne predstavlja opasnost, otac i dijete uspostaviti redovit raspored kontakata te uživati i imati koristi od čestih zajedničkih druženja. Zaključci u ovom istraživanju pokazuju značajno složeniju sliku. Oni izazivaju sumnju u očekivanja politike posljednjih godina, da od djeteta razvedenih roditelja možemo očekivati da u godinama nakon razvoda zadrži bliske odnose s oba roditelja... Utvrdili smo da su odnosi otac-dijete koji bili izgrađeni unutar braka roditelja daleko manje stabilni kad su prekinuti razvodom, od onih u cjelovitim obiteljima... Muškarci koji su bili dobri roditelji unutar podržavajuće strukture braka postepeno su prestajali viđati djecu jer su novi poslovi, nova mjesta stanovanja ili nove emocionalne veze postajali njihovi glavni interesi. (str. 374–375)

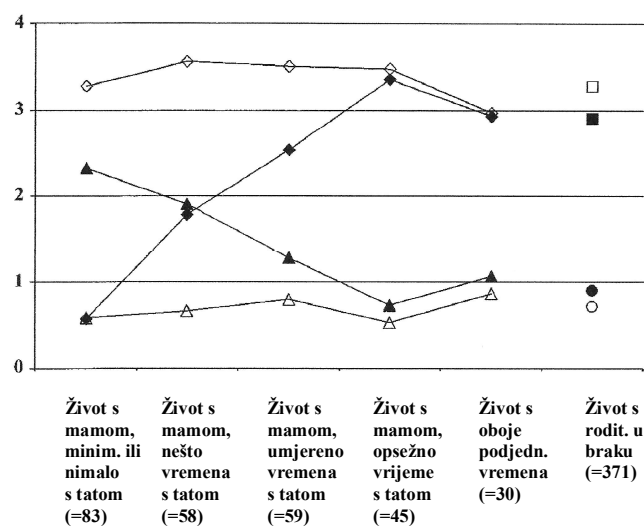
Ranije objavljeni zaključci

Kako su naši mladi odrasli ljudi mogli uočiti da su njihovi očevi željeli u velikoj mjeri sudjelovati, a Wallerstein i Lewis (1998.) su izvjestili da su očevi postepeno nestajali iz života svoje djece nakon razvoda? Wallerstein i Lewis nisu u tome jedini. Postoji nekoliko izvješća o 'slabljenju' odnosa otac-dijete s vremenom, a najkonzistentnije o tome izvještavaju Furstenberg i suradnici (Furstenberg & Cherlin, 1991.; Furstenberg & Harris, 1992.; Furstenberg, Hoffman & Shrestha, 1995.; Furstenberg & Nord, 1985.; Furstenberg, Nord, Peterson & Zill, 1983.). Međutim, u ovim studijama presjeka, vrijeme nakon razvoda je zbunjujuće zbog grupnih učinaka. Djeca koja su provela dulje vremena u razvedenim obiteljima, imala su roditelje koji su se razveli ranije. Selzer (1991.) prezentira dobru raspravu o problemima tumačenja, a Furstenberg i sur. (1995.) upozoravaju

...nije jasno je li bi obrasci iz ranijih uzoraka... bili primjenjivi na suvremene obitelji. Lako je moguće da će sada posljedice razvoda biti drugačije za očeve koji ne stanuju s djecom, jer oni zadržavaju daleko stabilnije kontakte s djecom nego što su to činili očevi prijašnje generacije. (str. 331)

Da bi istražili ovaj problem, Fabricius i Hall (2000.) su pitali studente o stvarnom načinu života u svakom od četiri intervala od po dvije godine, dakle ukupno u 8 godina nakon razvoda roditelja. Studenti nisu izvjestili da se vrijeme

provedeno s očevima smanjivalo. U međuvremenu sam proveo novu analizu da bih istražio postoji li odstupanje u stabilnosti stope viđanja između grupe studenata koji su vidali očeve rjeđe tijekom vremena i grupe koja ih je vidala češće. Ispitao sam razliku između početnih načina života o kojima su studenti izvjestili i svakog od tri vremenska perioda koji su uslijedili. Rezultati nisu podržali dvije takve skupine. U svim su slučajevima najveću skupinu činili studenti koji su izvjestili da promjena nije bilo: 61% je izvjestilo da nije bilo promjene tijekom treće i četvrte godine (13% je izvjestilo o smanjenju za jednu mjernu jedinicu i 13% je izvjestilo o povećanju za jednu mjernu jedinicu); 51% je izvjestilo da nije bilo promjena tijekom pete i šeste godine (11% je izvjestilo o smanjenju za jednu mjernu jedinicu, a 15% je izvjestilo o povećanju za jednu mjernu jedinicu); i 44% je izvjestilo da nije bilo promjena u sedmoj i osmoj godini (9% je izvjestilo o smanjenju za jednu mjernu jedinicu i 17% je izvjestilo o povećanju za jednu mjernu jedinicu).

Stvarna organizacija života

⊙ Bliski s razvedenim tatom	■ Bliski s tatom u braku
π Ljuti na razvedenog tatu	● Ljuti na tatu u braku
♯ Bliski s razvedenom mamom	□ Bliski s mamom u braku
ρ Ljuti na razvedenu mamu	⊗ Ljuti na mamu u braku

Slika 1. Srednje vrijednosti stvarnih i željenih organizacija života prema izviješću studenata

Saznanja Wallerstein i Lewis (1998.) da očevi s vremenom odustaju od kontakta s djecom proizlaze iz longitudinalne studije Wallerstein, tako da nisu nastala zbog zabune u vezi s vremenom koje je proteklo od razvoda, ni s uzorkom. Sve su obitelji u toj studiji bile iz jedne skupine iz ranih 1970-tih; međutim, dob te skupine problematična je kad generalizaciju pokušamo primijeniti na suvremene razvode (Furstenberg i sur., 1995.). Primjerice, ono što je karakteristično za to vrijeme jest da je majka dobila samostalnu pravnu skrb u svih 60, osim u jednoj obitelji (Wallerstein & Kelly, 1980.). U našim je istraživanjima oko polovica studenata izvjestila da su njihovi roditelji imali zajedničku pravnu skrb. Braver i O'Connell (1998.) su predstavili dokaze da zajednička pravna skrb 'daje pravo glasa' očevima i promiče njihovu kontinuiranu uključenost. Drugi je

problem da je većina roditelja iz uzorka Wallerstein bila klinički ocjenjena kao roditelji sa značajnim psihološkim problemima tijekom braka (vidi Kelly & Emery, 2003., ovo pitanje, za kritiku uzorka i metoda Wallerstein). Iako veći, daleko suvremeniji i manje neprilagođen, naš se uzorak sastoji od studenata s koledža. Uz to, većina su subjekata Wallerstein i Lewis također bili studenti s koledža, ali nigdje ne navode da se zaključci ne mogu primijeniti podjednako na odrasle koji studiraju i one koji ne studiraju.

Novo spoznanje

Dostupnost roditelja. Prema teoriji privrženosti, dostupnost roditelja pridonosi djetetovoj emocionalnoj sigurnosti u odnosu. Zato sam očekivao da ću naći da su se djeca osjećala bliže svojim razvedenim očevima i osjećala manje ljutnje prema njima kad su više vremena živjeli zajedno. (Za pitanja o bliskosti i ljutnji vidi Dodatak).

Slika 3. pokazuje dojmljivu potvrdu ovog predviđanja. (Slika 3. pokazuje podatke o razvedenim obiteljima i, također, posve desno, o cjelovitim obiteljima. Prvo razmatram razvedene obitelji.) U svim kategorijama o organizaciji života u rasponu od *minimalno ili nimalo vremena s tatom* do *podjednako vremena sa svakim od roditelja*, postoji dramatično povećanje u bliskosti koju su studenti osjećali sa svojim očevima godinama nakon razvoda, $F(4, 270) = 58.17, p < .001$, uz odgovarajuće smanjenje ljutnje koju su osjećali prema njima, $F(4, 271) = 13.28, p < .001$. Važno je da se povećanje bliskosti s očevima nije podudaralo sa smanjenjem bliskosti s majkama, $F(4, 271) = 2.24, p = .065$, niti se smanjenje ljutnje prema očevima podudaralo s povećanjem ljutnje prema majkama, $F(4, 271) = .76$. (Nisu prikazani podaci u četiri kategorije za 31 studenta koji su živjeli s očevima kad su vidali majke *puno, umjereno, nešto ili minimalno ili nimalo vremena*. U svakoj od prve tri kategorije, srednje vrijednosti za ljutnju prema majkama i očevima ostaju praktički identične [$M = 1.0$], kao i srednje vrijednosti za bliskost [$M = 2.8$]. Samo je sedam studenata u kategoriji *minimalno ili nimalo vremena s mamom* osjećalo više ljutnje [$M = 2.6$] i manje bliskosti [$M = 0.3$] prema svojim majkama nego očevima, dok su njihovi osjećaji prema očevima ostali isti u preostale tri kategorije studenata koji su živjeli s očevima.)

Slika 3. pokazuje da odnose s oba roditelja koje su imali studenti koji su živjeli *podjednako vremena* ili *puno vremena* s tatom, možemo usporediti s odnosima drugih studenata koji su živjeli u cjelovitim obiteljima, sa samo jednom iznimkom. Studenti iz cjelovitih obitelji bili su značajno manje prisni, $t(370) = 6.29, p < .001$, i daleko jače ljuti, $t(370) = 3.22, p < .001$, na svoje očeve nego na svoje majke, iako razlike nisu bile velike. Međutim, u razvedenim obiteljima s *podjednako vremena* ili *puno vremena* s tatom, nisu bili ni manje bliski ni više ljuti, $ts(44) < 1.21$, na očeve nego na majke. Zaključci Wallerstein i Lewis (1998.) da "od djece razvedenih roditelja ne možemo očekivati da zadrže bliske odnose s oba roditelja u godinama nakon razvoda", i da je svojstveno odnosu otac-dijete u razvedenim obiteljima to da je manje stabilan od onoga u cjelovitim obiteljima' (str. 374.), u potpunoj su suprotnosti s ovim rezultatima. Njihovo izvješće da su očevi "postepeno prestali viđati djecu" stavlja obitelji u njihovu uzorku u položaj jednak s onima u kojima su djeca provodila malo vremena s očevima, pa Slika 3. pokazuje da takve obitelji nisu reprezentativne za obitelji u kojima su djeca

provodila *puno vremena* ili *podjednako vremena* sa svojim očevima.

Odnosi otac–dijete u kategorijama *manje vremena* s *tatom* prikazani Slikom 3. uznemiruju svojom lošom kvalitetom, osobito kad uzmemo u obzir da su ovi devetnaest i dvadesetogodišnjaci mogli imati prilike za pomirenje sa svojim očevima prije koledža (slične spoznaje o ovom pitanju izložili su Kelly i Emery, 2003.). Teorija privrženosti predviđa psihološku distancu i ljutnju zbog dugotrajne nedostupnosti roditelja, a također i gubitak sigurnosti u roditeljskim odnosima što pogoduje budućim problemima u prilagodbi. Sukladno tomu, zaključci meta-analize studija Amato i Gilberth (1999.) o očevima koji nisu živjeli s djecom otkrivaju da su djeca koja su bila manje prisna sa svojim očevima imala lošiju prilagodbu ponašanja, lošiju emocionalnu prilagodbu i lošiji školski uspjeh. Može se očekivati da će oštećenje ovih odnosa biti trajno. Spoznaje nedavnih istraživanja (Furstenberg i sur., 1995.; Lye, Klepinger, Hyle & Nelson, 1995.) sugeriraju da mnoga odrasla djeca imaju značajno oslabljene odnose sa svojim razvedenim očevima, ako mjerimo vrijeme koje provode s njima kao odrasle osobe, kvalitetu odnosa i potporu koju daju i primaju u obliku međugeneracijskog transfera vremena i novca.

Roditeljsko podriivanje. Gore navedene spoznaje ukazuju na to da, kad djeca žive značajno vremena s očevima, to im šalje poruku da su im važna i pomaže im da u tom odnosu osjećaju emocionalnu sigurnost koja se manifestira osjećajem bliskosti i odsustvom ljutnje. Obrnuto, kad dijete ima doživljaj da se otac ili majka povlače od njega, to predstavlja prijetnju djetetovoj emocionalnoj sigurnosti u tim odnosima. Slično tomu, uočeni pokušaji podriivanja odnosa djeteta s jednim roditeljem od drugog roditelja, također bi se doživljavali kao prijetnja. Može se očekivati da će to povratno oštetiti djetetov odnos s roditeljem kod kojeg ono primijeti da podriiva odnos s drugim roditeljem. Testirao sam ovu pretpostavku pitajući studente koliko je svaki od njihovih roditelja (a) ometao vrijeme provedeno s drugim roditeljem, (b) kritizirao drugog roditelja pred njim i (c) nije želio da drugi roditelj bude uključen u njegov život (vidi korištena pitanja u Dodatku). Svrha je bila vidjeti jesu li ta ometajuća ponašanja i stavovi bili povezani s osjećajem udaljavanja i ljutnje prema roditelju koji se bavio podriivanjem.

Tablica 1. pokazuje da su za svakog roditelja podriivajuće ponašanje i stavovi bili značajno međusobno povezani i da su studenti primjećivali da su njihove majke u sva tri podriivajuća ponašanja sudjelovale više nego očevi. Tablica 2. pokazuje korelacije koje potvrđuju predviđanje da će podriivanje štetiti djetetovu odnosu s roditeljem koji podriiva. Što su više djeca doživljavala majke kao one koje ometaju i kritiziraju i što su više dopuštale da djeca znaju da one ne žele uključenost njihovih očeva, to su djeca kasnije osjećala manju bliskost i veću ljutnju prema svojim majkama. Očevi su trpjeli nešto manje 'osvete' kad bi djeca primijetila da ne podržavaju njihov odnos s majkom. Podriivajuće ponašanje očeva nije bilo povezano s bliskošću djece s njima, već je njihovo ometanje i kritiziranje bilo povezano s ljutnjom studenata prema njima. Studenti su možda reagirali manje negativno prema podriivanju od očeva, zato što ih je većina primarno živjela s majkama i možda su takvo ponašanje očeva doživljavali kao manje prijeteće.

Zato što se pitanje o ljutnji nije specifično odnosilo na ljutnju prema roditelju zbog ometanja, istražio sam odnos

Tablica 1
Međukorelacije (n) i srednja vrijednost (SD) za opažena podriivajuća ponašanja i stavove majki i očeva

	Ometanje	Kritiziranje	M	n
Majka je				
Željela				
uključenost oca	-.50*(164)	-.35*(164)	2.63(1.42) ^a	310
Ometao				
viđanje oca		.49*(271)	.70(1.61) ^b	359
Kritizirala oca			1.66(1.29) ^c	270
Otac je				
Želio				
uključenost majke	-.48*(162)	-.39*(162)	3.35(1.11) ^a	310
Ometao				
viđanje majke		.51*(271)	.46(.94) ^b	359
Kritizirao majku			1.44(1.34) ^c	270

^a $t(309)=8.55, p<.001$. ^b $t(358)=3.35, p<.001$. ^c $t(269)=2.73, p<.001$. * $p<.001$.

Tablica 2
Korelacije (n) između opaženog podriivajućeg ponašanja i stavova svakog roditelja i odnosa toga roditelja s ispitanikom

Podriivajuća ponašanja	Za majku		Za oca	
	Bliskost	Ljutnja	Bliskost	Ljutnja
Željela/želio				
uključenost drugog rod.	.27* (312)	-.24* (312)	.01 (309)	-.07 (310)
Ometao/la				
viđanje drugog roditelja	-.27* (164)	.51* (164)	-.03 (164)	-.28* (164)
Kritizirao/la drugog rod.	-.275 (164)	.51* (164)	-.14 (164)	.42* (164)

* $p<.001$.

između ometanja i ljutnje preciznije, s novim pitanjem (vidi Dodatak) koje specificira ljutnju zbog roditeljskog ometanja. Za one je studente koji su izvijestili da je roditelj na bilo koji način ometao (35% majki i 27% očeva) korelacija između uočene količine ometanja i ljutnje na tog roditelja 'zbog ometanja ili otežavanja provođenja vremena s drugim roditeljem', bila je značajna: za majke, $r(121) = .60, p<.001$; za očeve, $r(93) = .64, p<.001$. To su snažni odnosi. Primjerice, kad su opazili *puno* ometanja od majke, preko 60% studenata je bilo *umjereno* ili *vrlo ljuto* na nju zbog ometanja. Kad su opazili *umjereno* ometanje od očeva, 60% studenata je bilo *umjereno* ili *vrlo ljuto* na njih. Ovi odnosi sugeriraju da su studenti ometanja doživljavali kao neopravdana. Ako bi roditelji ometali radi zaštite djece od lošeg roditeljstva, od studenata se ne bi očekivala ljutnja zbog tog ometanja. Važno je napomenuti da je tipično 20–40% razvedenih majki izvijestilo da su ometale susrete (npr.,

Braver & O'Connell, 1998.), a to se poklapa s postotkom prema izvješćima naših studenata (35%). Ove spoznaje ukazuju na to da majke koje ometaju možda riskiraju narušavanje budućih odnosa sa svojom djecom, a to riskiraju i očevi koji ometaju.

Na koncu, ako djeca doživljavaju roditeljsko podrivajuće ponašanje i stavove kao opasnost svojim odnosima s drugim roditeljem, ona mogu misliti da roditelj koji podriva također želi organizaciju života koja će ograničiti djetetovo vrijeme s drugim roditeljem. Tako je bilo i kod majki i kod očeva. Za sva tri tipa podrivanja, studenti koji su izvjestili o višoj razini podrivanja, češće su izvjestili da je podrivajući roditelj (i otac i majka) također želio da imaju jednu od tri najniže kategorije količine vremena s drugim roditeljem (*minimalno ili nimalo vremena, nešto vremena ili umjereno vremena*), $\chi^2(4, Ns = 161-354), 16.45, p's < .001$.

Ukratko, djeca se mogu ljutiti na roditelja zbog ometanja vremena s drugim roditeljem. Kad opaze da roditelj ometa, također su sklona doživljavati roditelja kao onoga koji kritizira drugog roditelja i ne želi uključenost drugog roditelja u život djeteta. Što više doživljavaju ta podrivajuća ponašanja i stavove, to o lošijim odnosima s podrivajućim roditeljem izvještavaju godinama kasnije, posebice kad je riječ o majkama.

Osjetljivost roditelja. Teorija privrženosti drži da je djetetova emocionalna sigurnost posljedica ne samo dostupnosti roditelja, već također i osjetljivosti roditelja za djetetove potrebe (Bowlby, 1969.). Važan aspekt osjetljivosti roditelja u razvedenim obiteljima uključuje fleksibilnost u prilagodbi viđanja sukladno djetetovim potrebama i željama. Ponekad djeca žele neplanirane posjete, a nekad žele reorganizaciju viđanja zbog drugih događanja. Wallerstein i Lewis (1998.) su tvrdili da je nefleksibilnost očeva u prilagodbi posjeta (a) otežavala posjete i (b) dovela do osjećaja gorčine i ozlojeđenosti u djece kasnije. To je bio jedan od njihovih najsnažnijih argumenata da naslijeđe razvoda donosi trajnu bol i oštećene odnose:

Ellen, koja je po nalogu suda trebala u dobi od 6 godina provoditi svaki drugi vikend s ocem... molila je za fleksibilnost u svom rasporedu posjeta ali joj je otac zahtijevajući svoja prava sudom, koji je očevo pravo i potvrdio, to odbio. Sa 14 godina Ellen mi je rekla, "Tata me nikad nije volio. Ljudi kad nekoga vole onda ga i poštuju. On me nikad nije pitao želim li doći vidjeti ga. Ili što želim raditi kad tamo dođem." Kad je Ellen postala punoljetna, odbila ga je dalje viđati. (str. 377.)

Deneau (1999.) je koristio uzorak od 133 (sto trideset troje) srednjoškolaca i studenata koledža da bi istražio pitanje poteškoća s posjetama i osjećaje gorčine i ozlojeđenosti u djece za koje Wallerstein i Lewis (1998.) kažu da su posljedica očeve nefleksibilnosti. Prvo, potvrdila je da je očeva (ali ne i majčina) "fleksibilnost u prilagodbi rasporeda susreta prema vašim željama" povezana s "kolika je gnjavaža i muka bio posjet" ocu. Međutim, studenti su izvjestili da je udaljenost između majčinog i očevog doma uređivala taj odnos, pa tako kad je udaljenost bila mala i kad su očevi bili fleksibilni, mladi su izvjestili da posjeti *nisu bili teški*. Kad je udaljenost bila mala i očevi nisu bili fleksibilni, izvjestili su da su posjeti bili *vrlo teški*. Kad je udaljenost bila velika, fleksibilnost nije bila važna: mladi su izvjestili da je posjećivanje bilo teško bez obzira jesu li očevi bili fleksibilni.

Wallerstein i Lewis nisu raspravljali o ulozi udaljenosti, ali zaključci Deneauove sugeriraju da bi udaljenost i očeva fleksibilnost mogli biti važni u određivanju predstavljaju li posjeti poteškoću za dijete.

Drugo, Deneau (1999.) je potvrdila da je osjetljivost roditelja u obliku fleksibilnosti u prilagodbi posjeta bila povezana s osjećajima gorčine i srdžbe u djece. Što su očevi bili fleksibilniji, to su studenti osjećali veću bliskost s njima ($r = .53$) i osjećali su manje ljutnje prema njima ($r = 2.34$), a jednaki je odnos bio i prema majkama ($rs = .52$ i 2.41).

Pitanja roditeljske privrženosti. Da bismo razumjeli zašto su neke majke i očevi nefleksibilni u organizaciji života i zašto neki aktivno pokušavaju ometati djetetovo vrijeme s drugim roditeljem i podrivati njihov odnos, važno je razmotriti složenost pitanja roditeljske privrženosti. Odluka o organizaciji života može pobuditi pitanje, 'Koliko moje dijete želi biti sa mnom?' Roditelji se mogu osjećati odbačeno i, kao i u djece, doživljaj odbačenosti može dovesti do osjećaja povrijeđenosti i ljutnje. I otac koji viđa dijete vikendom i majka koja viđa dijete pola vremena, mogu se osjećati odbačeno. Takvi bi roditelji, bez ikakvog drugog razloga, mogli željeti biti primarni fizički skrbnik. Istražio sam ovo pitanje u majki, zato jer je 80% studenata primarno živjelo s majkama, i 90% ih je izvjestilo da su njihove majke željele da oni žive primarno s njima. Tražio sam od studenata koji su živjeli s majkama više od polovice vremena da odrede važnost 22 potencijalna razloga zbog kojih misle da njihove majke nisu željele da se češće viđaju s očevima (vidi Dodatak). Mislio sam da bi studenti mogli biti izvor informacija o razlozima roditelja, čime bismo izbjegli roditeljsku pristranost usmjerenu prikazivanju sebe u dobrom svjetlu. Popis je uključivao nekoliko razloga zbog kojih majka, otac i student ne bi htjeli da student provodi više vremena s tatom, uključujući 'Mama nije htjela da živim više vremena s tatom jer je jednostavno željela da budem s njom', da bismo više doznali o privrženosti s majčine strane.

Sukladno očekivanom, u očima studenata razlog privrženosti bio je važan. Zapravo su dva najvažnija razloga koje su naveli (ocijenjeni 3,3 na skali od 0-8) 'Mama nije htjela da živim više vremena s tatom jer je jednostavno željela da budem s njom' i 'Mama nije htjela da živim više vremena s tatom zbog nekih drugih razloga'. Nadalje, razlog privrženosti bio je daleko najvažniji razlog (ocijenjen 3,9) za one koji su živjeli s majkama, a željeli su provoditi više vremena s očevima. Ako smatramo da studenti imaju izvjestan uvid u motive svojih roditelja, ovi odgovori pokazuju da majke žele da djeca žive primarno s njima zato da bi djeca živjela primarno s njima.

Nasuprot tomu, ako dijete želi više vremena s ocem, majka to može osjećati kao prijetnju. Ako majke djetetovu želju za više vremena s ocem osjećaju kao prijetnju, one mogu više ometati njihovo zajedničko vrijeme. Zapravo su studenti koji su živjeli manje od polovice vremena s očevima, što su više željeli biti s očevima, tim jače percipirali majke kao ometajuće, $r(79) = .43, p < .001$, ali ne i očeve, $r(79) = .12, p = .29$.

Sažetak. Koncept emocionalne sigurnosti u teoriji privrženosti (Bowlby, 1969.) koristan je za razumjevanje naših saznanja o odnosima s roditeljima, prema izvješćima mladih odraslih, djece iz razvedenih obitelji, o tim odnosima. Ova primjena koncepta u skladu je s nedavnim stajalištima (npr., Marvin & Stewart, 1990.) da obiteljski čimbenici mogu utjecati na sigurnost. Sigurnost proizlazi iz dostupnosti i

osjetljivosti. Dostupnost roditelja, a posebice dostupnost oca, bila je važno pitanje za ove mlade odrasle ljude. Općenito su željeli više vremena s očevima i jednako tako su smatrali da je za djecu razvedenih obitelji najbolje da provode podjednako vremena s oba roditelja. Oni koji su živjeli podjednako ili približno jednako vremena s oba roditelja izvijestili su o podjednako dobrim odnosima s oba roditelja. Oni koji su izvijestili da su roditelji bili fleksibilni u prilagodbi susreta također su izvijestili o boljim odnosima s roditeljima. Kad je roditelj percipiran kao nefleksibilan ili kad ga je organizacija života učinila (osobito oca) manje dostupnim, studenti su se osjećali manje bliski i više ljuti na tog roditelja, kako i predviđa teorija privrženosti.

Studenti su jednako reagirali emocionalnom udaljenošću i ljutnjom prema roditeljima koje su doživjeli kao prijatnu svojem odnosu s drugim roditeljem. Kad su opazili da taj roditelj (osobito majka) ometa viđanje drugog roditelja, da ga kritizira i ne želi da on/a bude uključen/a, osjećali su se manje bliski i jače ljuti prema roditelju koji se tako ponašao. Studenti koji su izvijestili o takvom roditeljskom ponašanju, također su izvijestili da takav roditelj želi način života koji bi bi mu omogućio provođenje velike većine vremena s djetetom. Činjenica da su studenti bili ljuti kad su percipirali roditeljsko ometanje ukazuje na to da studenti često nisu smatrali da je ometanje motivirano realnom brigom da ih se zaštiti od lošeg roditeljstva. Umjesto toga, što su studenti koji su živjeli manje od pola vremena sa svojim očevima željeli s njima provoditi više vremena, to su više primjećivali ometanja od svojih majki.

Na koncu, studenti su izvijestili o neslaganju između svojih majki i očeva o organizaciji života. Mislili su da je samo 32% roditelja željelo istu organizaciju života i smatrali su da je neslaganje uobičajeno u generaciji njihovih roditelja. I u svojoj obitelji i općenito u generaciji svojih roditelja, studenti su percipirali da su očevi željeli provoditi više vremena s njima nego što su njihove majke željele da oni provode. Također su percipirali da primarni razlog zbog kojeg nisu mogli provoditi više vremena s očevima nije bilo zato što očevi ne bi željeli biti više vremena s njima, već to što je njihova majka 'jednostavno htjela da budem s njom'. Ovo neslaganje može odražavati problem privrženosti roditelja; naime, roditelji mogu percipirati da vrijeme koje dijete provodi s njima odražava ili konačno određuje njihovu važnost djetetu. Postoji dokaz da je zajedničko vrijeme bilo važno očevima, zato što su studenti izvijestili da su njihovi očevi zadržali koliko god su više mogli i ono malo vremena što im je bilo dano s djecom, do 8 godina nakon razvoda.

Financijska potpora za studij

Roditeljska financijska potpora za troškove studija koju razvedeni roditelji daju svojoj djeci u Arizoni je dragovoljna, zato što uzdržavanje djeteta završava s navršenih 18 godina i sud nije ovlašten narediti dalje uzdržavanje. Ova nam činjenica omogućuje provjeru trajne vezanosti razvedenih očeva za svoju djecu nakon njihova djetinjstva uvidom u iznos financijske potpore koju su davali za studij.

Najmanje 21 država ima zakone koji sudu daju pravo da naredi razvedenim roditeljima financiranje studija svoje djece (Morgan, 1998.), s obrazloženjem da dopuštajući razvod, država dopušta da djeca budu lišena ekonomskih izvora i da država zato ima legitimni interes natjerati roditelje da omoguću svojoj djeci visoko obrazovanje (Ellman, Kurtz &

Scott, 1998.; Horan, 1987.). Međutim, većina država ne dopušta sudu da naredi financijsku potporu za studij temeljem toga što studenti više nisu maloljetnici (od vremena vijetnamskog rata kad je dob za punoljetnost smanjena s 21 na 18 godina) i tako ih sud više ne štiti. Gotovo sve države koje su ovlastile sud da naredi financijsku potporu za studij zahtijevaju to, ne od oba roditelja, već samo od onog kojem je prije bilo naređeno uzdržavanje djeteta (t.j. od roditelja koji ne živi s djetetom, u 85% slučajeva od oca; Meyer & Garasky, 1995.) Dio razloga za to jest pretpostavka da će roditelj s kojim dijete živi biti ponukan pružati podršku dragovoljno, ali će roditelj s kojim dijete ne živi manje vjerojatno to činiti dragovoljno i potrebno je da ga se na to prisili sudskom odlukom.

Pretpostavka da nije vjerojatno da će razvedeni očevi financijski pridonositi za studij svoje djece dobila je podršku od Wallerstein i Lewis (1998.); i, zaista, to je bila najvažnija tema njihova izvješća:

Odrasla je dob za te mlade ljude počela bolno i neugodno, sa zadatkom za koji su bili loše pripremljeni i za koji nisu dobili pomoć. S 18 godina u Kaliforniji prestaje uzdržavanje djeteta. Ni jedan od razvedenih parova nije imao valjani ugovor o financijskoj potpori za obrazovanje djece nakon srednje škole. Od tih se mladih ljudi očekivalo da sebe pošalju na koledž, plate školarinu i opremu za studij, uzdržavaju se, a sve s nedostatnim vještinama za tržište rada. Ne iznenađuje da je, iako je većina završila srednjoškolsko obrazovanje, jedna trećina na tome i ostala (p. 372.).

Wallerstein i Lewis (1998.) fokusirali su se na malu skupinu djece (n = 26) iz prvotnog uzorka. Izvijestili su da 'ni jedan' od 26 očeva nije pružio 'punu podršku' (str. 373.), ali je većina majki pružila 'konzistentnu iako djelomičnu podršku... (ponekad) stavlajući pod hipoteku svoje domove... (uglavnom uz) velike žrtve' (str. 374.). Iako je teško učiniti smislenu usporedbu 'potpune podrške' od očeva i 'djelomične podrške' od majki, Wallerstein i Lewis zaključuju da je 'hitno potrebno' da zakoni nalože očevima financijsku podršku za studij svoje djece (str. 381.). Njihov je rad bio toliko utjecajan da je kanadski Vrhovni sud reagirao laskavim napisom (L'Heureux-Dube, 1998.) pozivajući kreatore javnih politika da tim nalazima obrate veliku pozornost.

Fabricius, Braver, i Deneau (2003.) upitali su studente koliko je svaki od njihovih razvedenih roditelja pridonosio troškovima njihova studija. Važno je da smo također dobili izvješća studenata o životnom standardu svakog roditelja, ili sposobnostima plaćanja, a u analizi smo to statistički kontrolirali. Npr., očevi koji su zarađivali dvostruko više od majki trebali su pridonositi dvostruko više od njih da bi u analizi bilo uzeto u obzir da na taj način pridonose jednako kao i majke. Analiza je pokazala da je većina očeva i majki jednako pridonosila. Zato, ako sudovi smatraju da je razvedenim roditeljima potrebno narediti financijsku potporu za studij, takve bi naredbe trebalo primjenjivati jednako i na majke i na očeve.

Međutim, također smo otkrili da, iako su majke i očevi ukupno jednako pridonosili, oni jesu davali različite iznose ovisno o načinima skrbi o kojima su studenti izvijestili. Prvo, studenti su izvijestili da su njihovi očevi plaćali više kad su imali zajedničku pravnu skrb (oko 50% očeva) nego kad su majke imale samostalnu skrb. To je u skladu s prethodnim

zaključcima (npr., Braver i O'Connell, 1998.) da je zajednička pravna skrb povezana s većom uključenosti očeva i čini se da 'daje pravo glasa' očevima. Međutim s majkama je bilo obrnuto. Studenti su izvijestili da su njihove majke plaćale više kad su imale samostalnu skrb nego kad su pravnu skrb dijelile s očevima. Rezultat je bio taj da su u obiteljima sa zajedničkom pravnom skrbi očevi plaćali više nego što bi bio njihov udio u plaćanju, a u obiteljima sa samostalnom pravnom skrbi majke to su činile majke. Drugo, našli smo isto i u vezi s fizičkom skrbi o kojoj su studenti izvijestili. Kad su studenti živjeli s očevima pola ili više vremena (oko 24% studenata), očevi su plaćali više nego što bi bio njihov udio; kad su studenti živjeli s majkama više od pola vremena, majke su plaćale više od svoga udjela. Na kraju, kad su studenti živjeli s majkama više od pola vremena, iznos koji su plaćali očevi nije bio ujednačen već je ovisio o tome koliko su vremena studenti živjeli kod očeva. Naime, došlo je do prosječnog povećanja od gotovo 1.000 dolara godišnje od očeva za svako povećanje vremena koje su njihova djeca provodila s njima u prve četiri kategorije načina života od *minimalno ili nimalo vremena do puno vremena* (usporedno je uočeno poboljšanje odnosa studenata s očevima prikazano na Slici 3.). Ova su povećanja bila neovisna o statusu pravne skrbi koju su ti očevi imali.

Tako su očevi pridonosili manje kad djeca nisu provodila i živjela značajnu količinu vremena s njima. Majke su pridonosile manje kad djeca nisu živjela većinu vremena s njima. Taj 'prag' organizacije života za majke i očeve odgovara različitoj organizaciji života koju su majke i očevi željeli imati i za koju su mislili da je najbolja, prema izvješćima studenata, što sugerira da se roditelji, kad su ograničeni na manje vremena sa svojom djecom mogu osjećati 'obespravljenim roditeljem', (Braver i O'Connell, 1998.) ili mogu osjećati da su izgubili dijete. Učinci povezani sa statusom pravne skrbi vjerojatno odražavaju veći udio obespravljenih majki u zajedničkoj pravnoj skrbi i obespravljenih očeva u samostalnoj majčinoj skrbi. Moguće je da vrijeme razdvojenosti oštećuje i djetetove i očeve osjećaje u njihovu međusobnom odnosu i vodi ne samo djetetovim osjećajima emocionalne udaljenosti i ljutnje, već kako smo gore vidjeli, i roditeljskoj neangažiranosti u obliku smanjenja financijske potpore za studij. Vjerujem da je važno da drugi aspekt života roditelja za koji se može očekivati da će utjecati na potporu studiranju, zapravo nije povezan sa smanjenjem potpore. Riječ je o ponovnom zasnivanju braka razvedenih roditelja. Wallerstein i Lewis (1998.) zaključuju da su očevi bar djelomice postali neangažirani bar zato što 'novi odnos postaje njihov glavni interes' (str. 375). Međutim, otkrili smo da je dobrovoljna financijska potpora studiranju povezana s organizacijom života, a ne s ponovnom ženidbom, što sugerira da je ovaj način potpore pokazatelj kvalitete odnosa roditelj-dijete koji se razvio tijekom zajednički provedenog vremena nakon razvoda.

Preseljenje

Sudovi su bore s pitanjem opravdanosti preseljenja roditelja nakon razvoda, čime se djeca odvajaju od jednog roditelja. Stajalište koje smo ovdje iznijeli govori da nedostupnost roditelja zbog nedostatka zajednički provedenog vremena može oštetiti djetetovu sigurnost u toj vezi. U jednom je trenutku savezna država Californija

postavila zahtjev da roditelj koji ima skrb mora dokazati da je preseljenje u djetetovu najboljem interesu, a mogućnost da roditelj koji nema skrb nastavi vidati dijete bila je predmet značajnog razmatranja u vezi s tim interesom (e.g., *In re Carlson*, 1991.). Nasuprot tomu, Wallerstein je u svojem pismu kao *amica curiae* (prijatelj suda) koje je predala u kalifornijskom slučaju *In re the Marriage of Burgess* (1996.), iznijela tvrdnje u korist pretpostavke za dopuštanje preseljenja. Pod utjecajem nalaza da je u njezinu malom, nereprezentativnom uzorku došlo do pogoršanja odnosa otac-dijete, fokusirajući se na zaključke nekoliko studija koje nisu obratile pozornost odnosu između dječje prilagodbe i količine vremena provedenog s ocem (npr., Guidubaldi i Perry, 1985.; Hetherington, 1993.) i bez novijih istraživanja (npr., Bauserman, 2002.; za kritiku njezinih tvrdnji vidi Warshak, 2000.), ona je zaključila da 'načelo kojim se treba voditi' u slučajevima preseljenja treba biti zaštita 'stabilnosti i integriteta obitelji nakon razvoda, u kojem je ključan odnos između djeteta i roditelja koji ima primarnu skrb' (str. 26). Sud se složio, podržavajući početak nacionalnog trenda u odlukama suda, koje roditelju koji ima skrb dopuštaju preseljenje s djetetom. Na primjer, u nedavnoj odluci Vrhovnog suda savezne države New Jersey, pod jakim utjecajem pisma Wallerstein, sud je potvrdio 'jednostavan princip da je općenito ono što je dobro za roditelja koji ima skrb, dobro i za dijete' (str. 28.).

Iznenaduje da je ovaj trend nastao u nedostatku izravnih dokaza o učincima preseljenja djece razvedenih roditelja. Pregled znanstvene literature društvenih znanosti načinjen za pravnu zajednicu (Gindes, 1998.) nije našao empirijska istraživanja koja bi dala odgovore na to pitanje. Postoji nekoliko studija koje govore o (općenito štetnim) utjecajima roditeljskog preseljenja na djecu roditelja koji nisu razvedeni (Jordan, Lara & McPartland, 1996.; Tucker, Marx & Long, 1998.; Levine, 1966.; Humke & Schaeffer, 1995.; Stokols & Schumaker, 1982.). Najizravniji dokazi pronađeni posebno u djece razvedenih roditelja (Stolberg & Anker, 1983.) pokazuju da je velik broj 'promjena u okolini' od kojih je jedna bio i preseljenje roditelja, bio prediktor loših ishoda za djecu, ali posljedice roditeljskog preseljenja nisu bile posebno obrađene.

Da bismo ovo pitanje riješili izravno, proveli smo istraživanje (Braver, Elman & Fabricius, 2003.). Tražili smo dokaze o dugoročnim posljedicama u studenata čiji su se roditelji razveli u njihovu djetinjstvu. Dugoročne posljedice su važne jer, iako djeca mogu biti inicijalno uznemirena preseljenjem, postoji mogućnost postupne prilagodbe. Također, kreatori politika vjerojatno će željeti dati veću važnost dugoročnim posljedicama.

Podijelili smo studente čiji su roditelji bili razvedeni u pet skupina: ni jedan se roditelj nikad nije preselio 'na udaljenost veću od jednog sata vožnje' od obiteljskog doma ($n = 232$), majka se preselila s djetetom ($n = 148$), otac se preselio s djetetom ($n = 22$), majka se preselila bez djeteta ($n = 46$), otac se preselio bez djeteta ($n = 154$). Nakon toga smo usporedili obitelji u kojima se ni jedan roditelj nije preselio sa svima u kojima je bilo preseljenja. Studenti iz obitelji u kojima se jedan od roditelja preselio, izvjestili su da su primali manju financijsku potporu od svojih roditelja, da su više brinuli o potpori, osjećali su više neprijateljstva u interpersonalnim odnosima, iskusili su više tjeskobe zbog razvoda roditelja, rjeđe su bilo kojeg roditelja doživljavali kao uzor i izvor emocionalne podrške, češće su uočavali međusobna neslaganja roditelja, bili su lošijeg općeg fizičkog

zdravlja i bili su daleko manje zadovoljni životom. Najčešća su bila preseljenja koja su razdvajala dijete od oca, bilo zato što se majka preselila s djetom ili zato što se otac preselio bez djeteta. U ta su dva slučaja posljedice bile nevjerovatno slične.

Pretpostavlja se da se preseljenje poduzima zbog očekivanja da će se životni uvjeti roditelja i/ili djeteta popraviti. Da smo našli da je majčino preseljenje s djetetom za studente bila prednost, to bi moglo podrazumijevati da je preseljenje rezultiralo boljim uvjetima za dijete. Da nismo našli nikakvu razliku, to bi moglo podrazumijevati da je do preseljenja došlo da bi se ispravile loše situacije i da je postignut željeni učinak. Ako su preseljenja imala blagotvorne učinke, teško je razumjeti zašto smo našli deficite povezane s preseljenjem majke s djetetom. Morali bismo pretpostaviti složeni niz događaja; da su obitelji u kojima su se majke preselile s djetetom predisponirane za tjeskobu, pa je preseljenje učinilo stvari boljima nego što bi bilo da se nisu preselili, ali se dijete i dalje osjećalo tjeskobno. Zato što roditeljski sukob može predisponirati djetetovu tjeskobu i motivirati majku na preseljenje, trenutačno ispitujemo jesu li obitelji s preseljenjem prije toga imale više sukoba i jesu li posljedice za dijete iste nakon što se sukob stavi pod kontrolu. Jednostavnije je objašnjenje to da nedostatak zajedničkog vremena može oštetiti djetetovu sigurnost u odnosu otac-dijete. To bi moglo objasniti slične rezultate u slučajevima kad se preseli bilo majka s djetetom, ili otac bez djeteta. U najmanju ruku, iz naših je saznanja do sad očito da ne postoji dokaz za općenito sve šire pretpostavke sudova da su preseljenja roditelja koji ima skrb nad djetetom, u najboljem interesu djeteta. Umjesto toga, i roditelji i sudovi trebali bi pažljivo razmotriti moguće posljedice za dijete koje proizlaze iz preseljenja majke ili oca.

Zaključak

Warshak (2000.) tvrdi da se Wallerstein 'odmakla od svojeg ranijeg stava' (str. 89.) u kojem je nalazila veću vrijednost i važnost očevog doprinosa (npr., Wallerstein & Kelly, 1980.). Novija Wallerstein, (npr., Wallerstein i sur., 2000.; Wallerstein & Lewis, 1998.) oslikava sumornu sliku života djece koja žive s očevima nakon razvoda. Ona tvrdi da se od razvedenih očeva ne može očekivati da će ostati uključeni u živote svoje djece, da je štetno od djece zahtijevati da ostanu uključena u odnos s očevima prisiljavajući ih na posjete, da se od očeva mora zahtijevati da pridonose za troškove studija, te da je jedino što treba razmatrati pri odlučivanju o tome smije li majka koja ima skrb nad djetetom preseliti s djetetom daleko od oca, kolika je u tome dobrobit za nju.

Naši nalazi prikazuju drugačiju sliku. Pronašli smo da ne samo da se roditeljska uključenost ne percipira kao nužno esencijalno razorna i neprimjenjiva, već nije neuobičajeno da mladi odrasli ljudi žele da je toga bilo više. Daleko od toga da očevo nužno postaju isključeni iz dječjih života, isti su mladi odrasli ljudi percipirali da su njihovi očevo željeli provoditi više vremena s njima. Izvjestili su da su njihovi očevo zadržali količinu vremena koju su provodili s njima još mnogo godina nakon razvoda te da su podjednako pridonosili za troškove studija. Zapravo, naši podaci pokazuju da je realno očekivati da će djeca razvedenih roditelja zadržati bliske odnose s očevima, osobito kad žive značajno puno vremena s njima te kad očevo ne kritiziraju majke i ne

ometaju odnose djece s majkama. Zaključujemo da subjekti u istraživanju Wallerstein nisu bili reprezentativni uzorak i da su zaključci njene 25-ogodišnje longitudinalne studije zastarjeli i ne odražavaju današnju mladež. Zato preporuke koje se temelje na odnosima otac-dijete temeljene njezinu uzorku obitelji dovode u zabludu.

Osim toga, našli smo pokazatelje koji govore o tomu što dječje iskustvo razvoda roditelja može učiniti boljim ili lošijim. Kad nisu živjeli značajnu količinu vremena s očevima, njihov je međusobni odnos trpio. Zapravo, kad im je organizacija života omogućila *podjednako vremena s oba roditelja* ili *puno vremena s tatom*, studenti su uživali podjednako visoko kvalitetne odnose s oba roditelja te im je zapravo bilo bolje nego studentima iz cjelovitih obitelji, u kojima odnosi s očevima nisu bili tako dobri kao što su bili s majkama. Da bi živjeli podjednako ili značajnu količinu vremena s oba roditelja potrebno je da roditelji žive u neposrednoj blizini. Našli smo da su djeca čiji se roditelji nisu selili, pokazala bolje rezultate u nizu mjerenja i da su djeca osjećala da je udaljenost otežavala posjete. Međutim, kad su roditelji živjeli blizu, posjete su bile teške samo kad su očevi bili nepopustljivi u prilagodbi rasporeda viđanja, ako je primarno mjesto života djeteta bilo s majkom. Zapravo, kad je bilo koji od roditelja bio percipiran kao nepopustljiv u rasporedu posjeta, s tim se roditeljem odnos djeteta pogoršao, i kad je bilo koji od roditelja (osobito majke) bio percipiran kao podrivajući za odnos s drugim roditeljem, djetetov je odnos s podrivajućim roditeljem trpio.

Ono što često onemogućuje da razvod bude bolji za dijete jest neslaganje roditelja oko organizacije života, pri čemu imamo nekoliko primjera. Što su studenti više percipirali roditeljsko podrivajuće ponašanja i stavove, to su više primjećivali da taj roditelj želi da oni provode manje vremena s drugim roditeljem. Što su više vremena željeli provoditi sa svojim očevima, primjećivali su više ometanja od majki. Studenti su kao glavni razlog zbog kojeg majke nisu željele da oni provode više vremena s očevima percipirali to što su one htjele da djeca budu s njima, i smatrali su da je neslaganje majki i očeva oko organizacije života uobičajeno. Tvrdio sam da je roditelju vrijeme koje provodi s djetetom dokaz koliko su on ili ona važni djetetu. Kad se osjećaju nevažnima, u roditelja se može javiti osjećaj odbačenosti i ljutnje i te osjećaje zakoni ne mogu lako riješiti. Na njih utječu društvene norme o tomu koliko očevo i majke trebaju biti važni svojoj djeci. Da bi organizacija života djece nakon razvoda odražavala želje mladih koji su proživjeli razvod svojih roditelja, potrebne su promjene normi jednako kao i zakona. Mladi odrasli studenti, muškarci jednako kao i žene, smatraju da je podjednako vrijeme provedeno s oba roditelja nakon razvoda najbolje za djecu i to je njihovo uvjerenje ujednačeno. Trebamo ih početi slušati.

Literatura

- Ahrons, C. R. (1983). Predictors of paternal involvement postdivorce: Mothers' and fathers' perspectives. *Journal of Divorce*, 6(3), 55–69.
- Amato, P. R., & Gilbreth, J. G. (1999). Nonresident fathers and children's wellbeing: A meta-analysis. *Journal of Marriage and the Family*, 61, 557–573.
- Arizona State University Viewbook. (2003–2004). Undergraduate Admissions Office, Arizona State University.
- Baures v. Lewis, 2001 167 N.J. 91; 770 A.2d 214 (N.J. 2001).

- Bauserman, R. (2002). Child adjustment in joint-custody versus sole-custody arrangements: A meta-analytic review. *Journal of Family Psychology, 16*, 91–102.
- Bowlby, J. (1969). *Attachment and loss: Vol. 1. Attachment*. New York: Basic Books.
- Braver, S. L., Elman, I. M., & Fabricius, W. V. (2003). Relocation of children after divorce and children's best interests: New evidence and legal considerations. *Journal of Family Psychology, 17*, 101–110.
- Braver, S. L., & O'Connell, E. (1998). *Divorced dads: Shattering the myths*. New York: Tarcher/Putnam.
- Bumpass, L. L., & Sweet, J. A. (1989). Children's experience in single-parent families: Implications of cohabitation and marital transitions. *Family Planning Perspectives, 21*, 256–260.
- Deneau, K. A. (1999). *Older children's relationships with their parents post divorce and parents' flexibility with visitation schedules*. Unpublished honor's thesis, Arizona State University, Tempe.
- Ellman, I. M., Kurtz, P. M., & Scott, E. S. (1998). *Family law: Cases, text, problems* (3rd ed.). Charlottesville, VA: LEXIS Law.
- Fabricius, W. V., Braver, S. L., & Deneau, K. A. (2003). Divorced parents' financial support of their children's college expenses. *Family Courts Review, 41*, 10–15.
- Fabricius, W. V., & Hall, J. (2000). Young adults' perspectives on divorce: Living arrangements. *Family and Conciliation Courts Review, 38*, 446–461.
- Furstenberg, E. F., Jr., & Cherlin, A. J. (1991). *Divided families: What happens to children when parents part*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Furstenberg, E. F., Jr., & Harris, K. M. (1992). The disappearing American father. In S. J. South & S. E. Tolnay (Eds.), *The changing American family: Sociological and demographic perspectives* (pp. 197–223). Boulder, CO: Westview.
- Furstenberg, E. F., Jr., Hoffman, S. D., & Shrestha, L. (1995). The effects of divorce on intergenerational transfers: New evidence. *Demography, 32*, 319–333.
- Furstenberg, E. F., Jr., & Nord, C. W. (1985). Parenting apart: Patterns of childrearing after divorce. *Journal of Marriage and the Family, 47*, 893–904.
- Furstenberg, E. F., Jr., Nord, C. W., Peterson, J. L., & Zill, N. (1983). The life course of children of divorce: Marital disruption and parental conflict. *American Sociological Review, 48*, 656–668.
- Gindes, M. (1998). The psychological effects of relocation for children of divorce. *Journal of the American Academy of Matrimonial Lawyers, 15*, 119–148.
- Guidubaldi, J., & Perry, J. D. (1985). Divorce and mental health sequelae for children: A two-year follow-up of a nationwide sample. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry, 24*, 531–544.
- Hetherington, E. M. (1993). An overview of the Virginia Longitudinal Study of Divorce and Remarriage with a focus on early adolescence. *Journal of Family Psychology, 7*, 39–55.
- Horan, K. C. (1987). Postminority support for college education: A legally enforceable obligation in divorce proceedings? *Family Law Quarterly, 20*, 589–612.
- Humke, C., & Schaeffer, C. (1995). Relocation: A review of the effects of residential mobility on children and adolescents. *Journal of Human Behavior, 32*, 16–24.
- In re Carlson, 1991 280 Cal.Rptr. 840, 844, 946 (Cal. App. 1991).
- In re the Marriage of Burgess, 913 P.2d 473 (Cal. 1996).
- Jordan, W. J., Lara, J., & McPartland, J. M. (1996). Exploring the causes of early drop-out among race-ethnic and gender groups. *Youth and Society, 28*, 62.
- Kelly, J. B., & Emery, R. E. (2003). Children's adjustment following divorce: Risk and resilience perspective. *Family Relations, 52*, 352–362.
- Kruk, E. (1994). The "disengaged" noncustodial father: Implications for social work practice with the divorced family. *Social Work, 39*, 15–25.
- Laumann-Billings, L., & Emery, R. E. (2000). Distress among young adults in divorced families. *Journal of Family Psychology, 14*, 671–687.
- Levine, M. (1966). Residential change and school adjustment. *Community Mental Health Journal, 2*, 61–69.
- L'Heureux-Dube, C. (1998). A response to remarks by Dr. Judith Wallerstein on the long-term impact of divorce on children. *Family and Conciliation Courts Review, 36*, 384–391.
- Lye, D. N., Klepinger, D. H., Hyle, P. D., & Nelson, A. (1995). Childhood living arrangements and adult children's relations with their parents. *Demography, 32*, 261–280.
- Marvin, R. S., & Stewart, R. B. (1990). A family systems framework for the study of attachment. In M. Greenberg, D. Cicchetti, & E. M. Cummings (Eds.), *Attachment in the preschool years: Theory, research and intervention* (pp. 51–86). Chicago: University of Chicago Press.
- Meyer, D. R., & Garasky, S. (1993). Custodial fathers: Myths, realities and child support policy. *Journal of Marriage and the Family, 55*, 73–89.
- Morgan, L. W. (1998). *Child support guidelines, 1998: Supplement*. New York: Aspen Law & Business.
- Richards, J. L. (1999). Children's rights vs. parents' rights: A proposed solution to the custodial relocation conundrum. *New Mexico Law Review, 29*, 245–287.
- Seltzer, J. A. (1991). Relationships between fathers and children who live apart. *Journal of Marriage and the Family, 53*, 79–101.
- Sroufe, L. A., & Waters, E. (1977). Attachment as an organizational construct. *Child Development, 48*, 1184–1199.
- Stokols, D., & Schumaker, S. A. (1982). The psychological context of residential mobility and well-being. *Journal of Social Issues, 38*, 149–171. 2003, Vol. 52, No. 4 395
- Stolberg, A. L., & Anker, J. M. (1983). Cognitive and behavioral changes in children resulting from divorce and consequent environmental changes. *Journal of Divorce, 7*(1), 23–32.
- Tucker, J., Marx, J., & Long, L. (1998). "Moving on": Residential mobility and children's school lives. *Sociology Education, 71*, 111–129.
- Wallerstein, J. S. (1995). Amica Curiae Brief of Dr. Judith S. Wallerstein, Ph.D. filed in Cause No. S046116, *In re Marriage of Burgess*, Supreme Court of the State of California, Dec. 7, 1995.
- Wallerstein, J. S., & Kelly, J. B. (1980). *Surviving the breakup: How children and parents cope with divorce*. New York: Basic Books.
- Wallerstein, J. S., & Lewis, J. (1998). The long-term impact of divorce on children: A first report from a 25-year study. *Family and Conciliation Courts Review, 36*, 368–383.
- Wallerstein, J. S., Lewis, J., & Blakeslee, S. (2000). *The unexpected legacy of divorce: A 25 year landmark study*. New York: Hyperion.
- Wallerstein, J. S., & Tanke, T. J. (1996). To move or not to move: Psychological and legal considerations in the relocation of children following divorce. *Family Law Quarterly, 30*, 305–332.
- Warshak, R. A. (2000). Social science and children's best interests in relocation cases: Burgess revisited. *Family Law Quarterly, 34*, 83–113.

Dodatak

Pitanja o organizaciji života

Od kad su se tvoji roditelji razveli do danas, što od navedenoga najbolje karakterizira [tvoju organizaciju života sa svakim od njih/organizaciju života koju si htio imati/organizaciju života koju je za tebe željela tvoja majka/organizaciju života koju je za tebe želio tvoj otac]?

- 0 = (Živio sam/živim) s majkom, (viđao sam/viđam) oca minimalno ili nimalo vremena
 1 = (Živio sam/živim) s majkom, (viđao sam/viđam) oca nešto vremena
 2 = (Živio sam/živim) s majkom, (viđao sam/viđam) oca umjereno vremena
 3 = (Živio sam/živim) s majkom, (viđao sam/viđam) oca puno vremena
 4 = (Živio sam/živim) s oba roditelja podjednako vremena
 5 = (Živio sam/živim) s ocem, (viđao sam/viđam) majku puno vremena
 6 = (Živio sam/živim) s ocem, (viđao sam/viđam) majku umjereno vremena
 7 = (Živio sam/živim) s ocem, (viđao sam/viđam) majku nešto vremena
 8 = (Živio sam/živim) s ocem, (viđao sam/viđam) majku minimalno ili nimalo vremena

Pitanja o najboljoj organizaciji života djeteta

[Standardna formulacija] Što misliš da je najbolja organizacija života za djecu ako se roditelji razvedu?
 [Zamjenska formulacija koja navodi optimalne okolnosti za život djeteta u podijeljenoj skrbi] Kad se roditelji koji su dobri roditelji i koji žive relativno blizu jedan drugome, razvedu, što [misliš da bi razvedena majka mislila / misliš da će razvedeni otac mislio] da je najbolja organizacija života za djecu?

- 0 = Isključivo s majkom, i samo redovite posjete ocu
 1 = Skoro isključivo s majkom i samo nakoliko redovitih noćenja s ocem
 2 = Uglavnom s majkom i nešto redovitih noćenja s ocem.
 3 = Većinu vremena s majkom i značajan broj redovitih noćenja s ocem
 4 = Podjednako vremena sa svakim roditeljem
 5 = Većinu vremena s ocem i značajan broj redovitih noćenja s majkom
 6 = Uglavnom s ocem i nešto redovitih noćenja s majkom
 7 = Skoro isključivo s ocem i samo nakoliko redovitih noćenja s majkom
 8 = Isključivo s ocem, i samo redovite posjete majci

Pitanja o najboljoj organizaciji života u različitom uzrastu

Zamisli da se roditelji razvedu i oboje su dobri roditelji i žive blizu jedan drugome i imaju dijete u dobi [tek rođeno 2 godine / 3–5 godina / 6–10 godina / 11–14 godina / 15–18 godina].
 Koliko bi dana dijete trebalo provesti u tatinoj kući u periodu od dva tjedna (14 dana) gdje „jedan dan“ znači cijeli dan plus noćenje?

- 0 = 1–2 dana (odgovara najviše jednom „vikendu“ s tatom)
 1 = 3–4 dana
 2 = 5 dana
 3 = 6 dana
 4 = 7 dana (podjednako vremena s oba roditelja)
 5 = 8 dana
 6 = 9 dana
 7 = 10–11 dana
 8 = 12–13 dana (to odgovara najviše jednom „vikendu“ s majkom)

Pitanja o bliskosti i ljutnji

U ovom trenutku tvog života, koliko bliskosti osjećaš prema (majci/ocu)?

- 0 = Nimalo bliskosti
 1 = Minimalna bliskost
 2 = Nešto bliskosti
 3 = Umjerena bliskost
 4 = Velika bliskost

U ovom trenutku tvog života, koliko ljutnje osjećaš prema [majci/ocu] koja proizlazi iz načina na koji se [on/ona] ponašao/la kao roditelj nakon razvoda?

- 0 = Nimalo
 1 = Minimalno
 2 = Nešto
 3 = Umjereno

4 = Puno

Koliko se ljutiš na svoje [majku/oca] zbog ometanja ili otežavanja provođenja vremena s [ocem / majkom] (ako je to činio/činila)?

- 0 = Nimalo
 1 = Minimalno
 2 = Nešto
 3 = Umjereno
 4 = Jako

Pitanja o podrivanju odnosa s drugim roditeljem

Što misliš, koliko su tvoj/a [majka/otac] željeli biti uključeni kao roditelji u tvoj život nakon razvoda.

Koliko je tvoj/a [majka/otac] ometao/la ili ti otežavao/la provođenje vremena s [ocem/majkom] nakon razvoda?

Koliko se tvoj/a [majka/otac] žalio/la na, kritizirao/la ili loše govorio/la o tvom/tvojoj [ocu/majci] u tvojoj prisutnosti nakon razvoda

- 0 = Nimalo
 1 = Samo minimalno
 2 = Nešto
 3 = Umjereno
 4 = Puno

Razlozi zbog kojih nisam s tatom živio/la više

Molim pročitajte svaki od mogućih odgovora i ocijenite KOLIKO VAŽNIM SMATRATE SVAKI RAZLOG na skali od 0-8, gdje „0“ znači „to nije uopće bio razlog zbog kojeg nisam živio s tatom više“ i „8“ znači „to je vjerojatno bio najvažniji razlog zbog kojeg nisam živio s tatom više“.

1. Nisam živio s tatom više jer se mama odselila
2. Nisam živio s tatom više jer se tata odselio

Mama nije željela da živim s tatom više

3. jer je općenito vjerovala da djecu najbolje odgaja njihova majka
4. jer je željela da budem s njom
5. osjećala je da tata nije sposoban, ili nije dobar roditelj
6. udala se
7. tata se oženio
8. imala je neke druge razloge

Tata nije želio da s njm živim više

9. jer je osjećao da nije sposoban ili jednako dobar roditelj kao mama
10. previše je radio i nije imao više vremena
11. oženio se
12. općenito je vjerovao da djecu najbolje odgajaju njihove majke
13. nije si to mogao priuštiti
14. bio je jednostavno zadovoljan vremenom koje sam provodio kod njega.
15. imao je neke druge razloge

Ja sam/a nisam želio/željela živjeti s tatom više

16. ni tata nije bio jednako sposoban i dobar roditelj kao mama
17. nitko od mojih prijatelja nije živio sa svojim tatom više nego ja
18. općenito sam vjerovao/la da djecu najbolje odgajaju vlastite majke
19. oženio se
20. bio sam jednostavno zadovoljan/zadovoljna s vremenom koje sam provodio/la s tatom
21. imao/la sam neke druge razloge
22. nisam živio/živjela s tatom više zato što je to bilo onoliko koliko je zakon dopuštao